HET OUDE MIDDEN-OOSTEN:

Een cultuurhistorische geschiedenis

MJ van Hagen

HET OUDE MIDDEN-OOSTEN:
Een cultuurhistorische geschiedenis

Copyright © 2026 MJ van Hagen

Auteur: MJ van Hagen

Website: https://rinusvanhagen.nl

Uitgever: Historisch Onderzoek

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Voorwoord 7

Waarom dit boek niet uitsluitend chronologisch is opgebouwd 17

Het oude Nabije Oosten: een wereld zonder vaste grenzen 27

Geografie van het oude Nabije Oosten 32

Archeologische culturen en de vraag naar identiteit 39

Chronologie van het oude Nabije Oosten 44

De chronologie van het eerste, tweede en derde millennium v.Chr. 48

Tussen tekst en bodem: de reconstructie van het verleden 55

Van prehistorische nederzetting naar de eerste steden 61

De prehistorie van Zuidwest-Azië 68

Van het Acheuléen naar de eerste moderne mensen 75

Neanderthalers en de vroege verspreiding van Homo sapiens 82

Van de eerste moderne mensen naar de eerste landbouwgemeenschappen 91

Van dorpsgemeenschappen naar complexe neolithische samenlevingen 103

Het keramisch neolithicum en de vorming van regionale culturen 110

De Levant en Anatolië: regionale werelden van het neolithicum 121

Van de Obeidcultuur naar de eerste steden 127

Van de Obeidcultuur naar de eerste steden 137

Soemer: taal, schrift en de eerste historische gemeenschappen 147

Soemer: het land van de eerste steden 155

De Urukperiode: stad, schrift en nieuwe vormen van organisatie 162

De Jemdet Nasr-periode: de geboorte van een administratieve samenleving 173

De Vroeg-dynastieke periode: de wereld van de Soemerische stadstaten 182

De Akkadische periode: van stadstaten naar een wereldrijk 193

De Ur III-periode: het laatste grote Soemerische rijk 203

De Soemerische wereld: schrift, macht, kennis en economie 213

De Vroeg-dynastieke periode: de wereld van de Soemerische stadstaten 223

De Proto-Elamitische wereld: schrift, steden en netwerken op het Iraanse plateau 237

Nineveh V: stedelijke werelden in Noord-Mesopotamië 249

Het Akkadische rijk: van stadstaten naar een territoriale wereldmacht 256

Babylonië en Assyrië: een wereld van koningen, steden en handelsnetwerken 268

De Oud-Babylonische periode: Babylon tussen macht, recht en veranderende werelden 280

De Bronstijd: Mitanni, het Hurritische koninkrijk van Noord-Mesopotamië 287

De Hettieten, het koninkrijk van Hatti 297

Hettitische religie, rituelen en het koningschap 308

De periodisering van het Hettitische rijk 317

De Bronstijd in de Levant: steden, handelsnetwerken en een veranderende wereld 322

Handel, migratie en culturele uitwisseling in de Levant 334

De Midden-Bronstijd in de Levant: steden, migratie en nieuwe machtsverhoudingen 342

De Late Bronstijd in de Levant: grootmachten, steden en een internationale wereld 352

De bronstijd: een Kassitische dynastie in een Babylonische wereld 365

De Midden-Assyrische periode: van handelsstad naar territoriale grootmacht 374

De Midden-Elamitische periode: Elam als regionale grootmacht 383

De ondergang van het internationale systeem: de overgang van de Late Bronstijd naar de IJzertijd ... 388

De Vroege IJzertijd: nieuwe staten in een veranderend Nabije Oosten 394

De Midden-Babylonische periode: Babylon tussen dynastieën, stammen en goden 399

De Nieuw-Elamitische periode: Elam tussen Assyrië, Babylonië en Iran 403

Urartu: het koninkrijk van het Armeense Hoogland 407

De Neo-Hettitische vorstendommen: de erfenis van Hatti in Syrië en Anatolië 413

Fenicië: steden, zeevaart en de verspreiding van een schrift 418

Israël en Juda: koninkrijken, religieuze tradities en herinneringscultuur 423

De Arameeërs: stammen, stadstaten en de opkomst van het Aramees 430

Het Nieuw-Assyrische Rijk: oorlog, bestuur en de opkomst van een imperium 435

De Meden en de val van Assyrië: bergvolken, macht en historische herinnering 445

Het Nieuw-Babylonische Rijk: Babylon tussen traditie, macht en verandering 450

Het Perzische Rijk: een wereldrijk van veel volken, talen en tradities 458

Het bestuur van het Perzische Rijk: macht, traditie en verbondenheid 469

Het einde van een wereld die nooit verdween 477

Index 488

Bibliografie 494

boekcode 522

VOORWOORD

Er zijn weinig gebieden ter wereld waar zoveel verschillende lijnen van de menselijke geschiedenis samenkomen als in het oude Nabije Oosten. Hier ontstonden enkele van de vroegste landbouwgemeenschappen, groeiden dorpen uit tot steden, ontstonden administratieve systemen en werd het schrift ontwikkeld. Hier verschenen koningen en koninkrijken, tempels en paleizen, handelsnetwerken en territoriale rijken. Hier werden talen gesproken en geschreven die inmiddels verdwenen zijn, maar waarvan de teksten ons nog altijd rechtstreeks kunnen aanspreken. Hier werden verhalen verteld over goden, koningen en helden, werden wetten en contracten op klei vastgelegd, werden sterren en planeten geobserveerd en werd het verleden zelf onderdeel van de cultuur. Wie zich in deze wereld verdiept, ontdekt daarom niet één geschiedenis, maar vele geschiedenissen die voortdurend met elkaar verbonden zijn.

Dat is ook de reden waarom het oude Nabije Oosten mij al lange tijd fascineert. Het is een gebied waarin de menselijke geschiedenis bijna tastbaar aanwezig is. Een kleitablet is geen abstracte bron. Het is een voorwerp dat duizenden jaren geleden door iemand in de hand werd gehouden. Een zegel werd door een eigenaar in klei gedrukt om bezit, identiteit of een administratieve handeling vast te leggen. Een tempel werd gebouwd door mensen die geloofden dat de godheid voor wie zij bouwden werkelijk aanwezig was. Een koninklijke inscriptie werd aangebracht omdat een koning wilde dat zijn naam en zijn daden zouden blijven voortbestaan. Achter iedere archeologische vondst staat daardoor een menselijk verhaal.

Dit boek is geschreven vanuit de overtuiging dat het oude Nabije Oosten niet kan worden gereduceerd tot een verzameling beroemde koningen, veldslagen en jaartallen. Natuurlijk zijn Sargon, Hammurabi, Nebukadnezar, Assurnasirpal, Tiglat-Pileser, Cyrus, Darius en Alexander belangrijke figuren. Maar hun geschiedenis kan alleen worden begrepen wanneer wij ook kijken naar de samenlevingen waarin zij leefden. Een rijk kan niet bestaan zonder boeren die voedsel produceren, ambachtslieden die goederen maken, kooplieden die handelsroutes onderhouden, soldaten die legers vormen, priesters die religieuze instellingen beheren en schriftgeleerden die administratie en kennis vastleggen. Achter de naam van een koning bevindt zich altijd een samenleving.

Daarom heb ik geprobeerd in dit boek steeds verder te kijken dan de politieke gebeurtenissen alleen. De ontwikkeling van landbouw is even belangrijk als de opkomst van een koning. De uitvinding van het schrift is niet alleen een technisch verhaal, maar ook een geschiedenis van administratie, geheugen en macht. Een tempel is niet uitsluitend een religieus gebouw, maar tegelijkertijd een economische instelling, een werkgever, een opslagplaats en een centrum van sociale organisatie. Een handelsroute vervoerde niet alleen goederen, maar ook talen, ideeën, religieuze voorstellingen en technieken. Een deportatie betekende niet alleen een militaire overwinning, maar veranderde ook de samenstelling van gemeenschappen en zorgde ervoor dat talen en culturele tradities zich over grote afstanden verspreidden.

Een belangrijk uitgangspunt van dit boek is daarom dat culturen niet als afgesloten eenheden moeten worden gezien. De oude wereld bestond niet uit afzonderlijke volkeren die ieder hun eigen geschiedenis doorliepen zonder elkaar te beïnvloeden. Integendeel. Mensen reisden, verhuisden, trouwden, handelden, voerden

oorlog, werden gedeporteerd en namen gebruiken van anderen over. Talen kwamen met elkaar in contact. Goden werden opgenomen in nieuwe pantheons. Schrijfsystemen werden aangepast aan andere talen. Kunstenaars namen motieven van andere gebieden over. Koninklijke tradities werden gekopieerd en vervolgens aangepast aan nieuwe omstandigheden. De geschiedenis van het oude Nabije Oosten is daardoor in hoge mate een geschiedenis van contact.

Dat maakt begrippen als 'volk', 'cultuur' en 'etniciteit' soms ingewikkelder dan zij op het eerste gezicht lijken. Een archeologische cultuur is niet automatisch hetzelfde als een volk. Een bepaalde aardewerkstijl vertelt ons iets over productie en uitwisseling, maar hoeft niet te betekenen dat iedereen die dit aardewerk gebruikte tot één etnische groep behoorde. Een taalgrens is evenmin altijd een politieke grens. Mensen konden een andere taal spreken dan hun buren en toch deel uitmaken van dezelfde politieke of religieuze wereld. Ook kon iemand meerdere identiteiten tegelijkertijd hebben: inwoner van een bepaalde stad, lid van een familie, spreker van een bepaalde taal en onderdaan van een koning. In dit boek probeer ik daarom steeds onderscheid te maken tussen politieke identiteit, taal, materiële cultuur en etniciteit.

Een tweede belangrijk uitgangspunt is dat we voorzichtig moeten omgaan met het idee van 'de eerste'. In de geschiedenis van Mesopotamië wordt vaak gesproken over de eerste stad, de eerste beschaving, het eerste rijk, het eerste schrift of de eerste wet. Zulke formuleringen kunnen nuttig zijn wanneer zij zorgvuldig worden gebruikt, maar ze kunnen ook een verkeerd beeld oproepen. Grote historische veranderingen ontstaan vrijwel nooit uit één plotselinge uitvinding. De steden van Mesopotamië kwamen voort uit een zeer lange ontwikkeling van dorpen, landbouwgemeenschappen, regionale netwerken en institutionele centra. Het schrift ontstond uit eerdere

vormen van administratie en beeldtekens. Staten ontwikkelden zich uit bestaande politieke structuren. Religieuze tradities veranderden door eeuwenlange vermenging en herinterpretatie. Achter ieder ogenschijnlijk 'eerste' verschijnsel bevindt zich een lange voorgeschiedenis.

Dat geldt ook voor Soemer. Soemer was geen eeuwig bestaande natie en evenmin een permanent rijk dat gedurende duizenden jaren hetzelfde bleef. Het was een historische wereld waarin de Soemerische taal, steden, religieuze tradities en schriftcultuur een belangrijke rol speelden. De politieke geschiedenis bestond echter uit talloze stadstaten en later uit grotere territoriale rijken die verschillende talen en bevolkingsgroepen omvatten. Hetzelfde geldt voor Akkad, Babylonië en Assyrië. Deze namen kunnen gemakkelijk de indruk wekken van scherp afgebakende en onveranderlijke beschavingen, terwijl de werkelijkheid veel beweeglijker was. De grenzen veranderden, bevolkingen vermengden zich en culturele tradities bleven bestaan onder nieuwe heersers.

Ook de chronologie verdient enige voorzichtigheid. Wie de geschiedenis van het oude Nabije Oosten bestudeert, merkt al snel dat jaartallen niet altijd zo vaststaan als een moderne kalender ons zou kunnen doen vermoeden. Voor sommige periodes beschikken we over uitstekende administratieve lijsten en synchronismen met andere koninkrijken. Voor andere perioden zijn de gegevens veel schaarser. Er bestaan daarom verschillende chronologische systemen, vooral voor het tweede millennium v.Chr. In dit boek gebruik ik waar nodig benaderende dateringen en geef ik de voorkeur aan een reconstructie waarin de onzekerheden zichtbaar blijven. Dat is geen zwakte van de geschiedenis, maar een onderdeel van historisch onderzoek. Het verleden laat zich niet altijd met de precisie van een moderne agenda reconstrueren.

Daarmee komen we bij een ander uitgangspunt van dit boek: de verhouding tussen tekst en archeologie. Het oude Nabije Oosten heeft het grote voordeel dat het zowel een rijke archeologische als een uitzonderlijk omvangrijke schriftelijke erfenis heeft nagelaten. Maar juist die rijkdom kan misleidend zijn. Een tekst vertelt ons nooit automatisch wat er werkelijk gebeurde. Een koninklijke inscriptie is geschreven vanuit het perspectief van de koning. Een overwinningsinscriptie beschrijft de overwinning en zwijgt meestal over de mislukkingen. Een religieuze tekst heeft een ander doel dan een handelscontract. Een Griekse schrijver die eeuwen later over Perzië schrijft, kijkt vanuit zijn eigen culturele achtergrond naar een wereld die hij niet volledig kende. De Hebreeuwse Bijbel bevat waardevolle historische herinneringen, maar is een samengestelde literatuur die over lange tijd is ontstaan en bewerkt.

Daarom heb ik geprobeerd teksten steeds te plaatsen binnen hun historische context. Wanneer een bron een bepaalde gebeurtenis beweert, betekent dat niet automatisch dat de gebeurtenis precies zo heeft plaatsgevonden. Soms kunnen verschillende bronnen elkaar bevestigen. Soms spreken zij elkaar tegen. Soms levert archeologie aanvullende informatie. En soms moeten we eenvoudig erkennen dat we iets niet met zekerheid weten. Juist dat laatste is belangrijk. Een historicus hoeft niet voor iedere vraag een definitief antwoord te geven. Het eerlijk aangeven van onzekerheid is geen tekortkoming, maar een wezenlijk onderdeel van wetenschappelijk werken.

De archeologie heeft in dit opzicht een bijzondere betekenis. Waar teksten ontbreken, kunnen gebouwen, aardewerk, werktuigen, botmateriaal, plantenresten, graven en landschappen ons vertellen hoe mensen leefden. Een stadsmuur vertelt iets over organisatie en verdediging. Een irrigatiekanaal vertelt iets over

landbouw en samenwerking. Een afvallaag kan informatie geven over voeding en dagelijks leven. Een graf kan iets onthullen over sociale verschillen, maar ook over rituelen en ideeën over de dood. Een zegel kan een naam of functie bewaren die anders verloren zou zijn gegaan. Het verleden ligt daardoor niet alleen in bibliotheken, maar ook in de bodem.

Tegelijkertijd moeten ook archeologische categorieën voorzichtig worden gebruikt. Namen als Obeidcultuur, Urukcultuur, Jemdet Nasr, Halaf of Nineveh V zijn moderne wetenschappelijke hulpmiddelen waarmee archeologen overeenkomsten in materiële cultuur ordenen. Zij zijn geen namen die de mensen zelf noodzakelijk gebruikten. Een archeologische cultuur is daarom niet automatisch een etnische groep of een politiek volk. Dit onderscheid is vooral belangrijk in een gebied waarin culturele uitwisseling zo intensief was. Het oude Nabije Oosten was geen verzameling afgesloten archeologische dozen, maar een landschap waarin ideeën en mensen voortdurend over grenzen heen bewogen.

Dit boek probeert bovendien bewust niet van iedere periode een verhaal van vooruitgang te maken. Het verleden was geen rechte weg die noodzakelijk leidde naar de moderne wereld. Een samenleving die later kwam, was niet automatisch 'verder ontwikkeld' dan een eerdere samenleving. Een rijk dat groter was, was niet noodzakelijk cultureel superieur. Een samenleving zonder schrift was niet primitief. Een kleinere stadstaat was niet minder complex dan een groot rijk. Iedere samenleving moet zoveel mogelijk worden begrepen vanuit haar eigen omstandigheden. De mensen van Uruk hadden andere problemen dan de mensen van Ninive, en de inwoners van een vroeg-neolithisch dorp hadden andere mogelijkheden dan de inwoners van Babylon. Dat verschil maakt hen niet meer of minder ontwikkeld; het maakt hun werelden anders.

Ook het begrip ‘rijk’ verdient aandacht. De geschiedenis van het oude Nabije Oosten wordt vaak verteld als een opeenvolging van grote rijken: Akkad, Ur III, Assyrië, Babylon, Perzië. Dat is overzichtelijk, maar verbergt gemakkelijk de werkelijkheid van kleinere gemeenschappen. Stadstaten, lokale vorstendommen, handelscentra en berggebieden speelden voortdurend een eigen rol. Een groot rijk kon enorme gebieden op de kaart kleuren, maar de dagelijkse werkelijkheid van een boer in een afgelegen dorp werd vaak bepaald door lokale instellingen. Imperia waren bovendien afhankelijk van de samenwerking van lokale elites. Zonder die samenwerking konden zelfs de machtigste koningen hun enorme gebieden niet effectief besturen.

Een van de meest fascinerende voorbeelden daarvan is het schrift. De geschiedenis van het spijkerschrift vormt als het ware een rode draad door dit boek. Wat begon als een administratief systeem in Zuid-Mesopotamië ontwikkelde zich tot een van de langst gebruikte schriftsystemen uit de wereldgeschiedenis. Het werd aangepast voor Soemerisch, Akkadisch, Elamitisch, Hettitisch, Hurrietisch en andere talen. Het schrift reisde mee met handelaren, diplomaten, soldaten en geleerden. Het werd gebruikt voor rekeningen en contracten, maar ook voor mythen, gebeden, wetten, omenliteratuur en wetenschap. Zelfs toen andere schrijfsystemen zich verspreidden, bleef het spijkerschrift bestaan. De laatste kleitabletten werden pas in de eerste eeuwen van onze jaartelling geschreven. Daarmee overbrugde het systeem duizenden jaren menselijke geschiedenis.

Juist daarom speelt het verleden van Mesopotamië in dit boek zo'n grote rol. Maar Mesopotamië kan niet los worden gezien van zijn buren. De Zagros, Anatolië, de Levant, Egypte, Iran, de Perzische Golf en de Egeïsche wereld waren voortdurend met elkaar verbonden. De grenzen van moderne staten bestaan pas sinds relatief

korte tijd en zijn voor de oude geschiedenis vaak weinig bruikbaar. Waar tegenwoordig verschillende landen liggen, lagen vroeger gebieden die economisch, cultureel en politiek sterk met elkaar verbonden waren. Het oude Nabije Oosten was een kruispunt, geen eiland.

De opbouw van dit boek volgt daarom niet uitsluitend een rechte chronologische lijn. Dat is een bewuste keuze. Wie het oude Nabije Oosten uitsluitend van het ene jaar naar het volgende wil beschrijven, loopt het risico belangrijke verbanden uit het oog te verliezen. Sommige ontwikkelingen duren duizenden jaren en kunnen niet zinvol in één hoofdstuk worden opgesloten. Religie, schrift, handel, landbouw, stedelijke ontwikkeling en politieke organisatie lopen voortdurend door elkaar heen. Soms is het daarom zinvoller om een periode vanuit een bepaald thema of een bepaalde regio te bekijken en daarna terug te keren naar een andere tijd of plaats. De vaste lezers van mijn werk weten inmiddels dat ik geschiedenis graag op deze manier benader: niet als een rechte weg met een beginpunt en een eindpunt, maar als een landschap waarin verschillende wegen elkaar kruisen.

Dat betekent niet dat chronologie onbelangrijk is. Integendeel. Zonder kennis van tijd en volgorde kunnen historische ontwikkelingen niet worden begrepen. Maar chronologie is een hulpmiddel en geen doel op zichzelf. De geschiedenis van het oude Nabije Oosten wordt pas werkelijk interessant wanneer wij begrijpen waarom ontwikkelingen met elkaar samenhangen. Waarom ontstonden steden juist in bepaalde gebieden? Waarom werd schrift noodzakelijk? Waarom konden sommige rijken langdurig bestaan en andere niet? Waarom verspreidde het Aramees zich zo ver? Waarom bleven oude religieuze tradities bestaan onder nieuwe koningen? Waarom werd Babylon, ondanks de vele veroveringen, steeds opnieuw een cultureel centrum?

Zulke vragen gaan verder dan het eenvoudig onthouden van jaartallen.

Dit boek is uiteindelijk geschreven voor iedereen die wil begrijpen hoe een van de belangrijkste historische landschappen ter wereld zich gedurende duizenden jaren heeft ontwikkeld. Het is geen poging om ieder detail van de enorme hoeveelheid beschikbare literatuur samen te vatten. Dat zou onmogelijk zijn. Wel heb ik geprobeerd een breed en samenhangend beeld te geven waarin politieke geschiedenis, archeologie, cultuurgeschiedenis, religie, schrift, economie en dagelijks leven elkaar aanvullen.

Wie het oude Nabije Oosten bestudeert, leert bovendien iets belangrijks over de aard van geschiedenis zelf. Wij zoeken voortdurend naar duidelijke grenzen, beginpunten en eindpunten, terwijl mensen die grenzen zelden zo hebben ervaren. Een koning stierf, maar zijn ambtenaren bleven werken. Een rijk viel, maar zijn taal bleef bestaan. Een stad werd verwoest, maar werd opnieuw opgebouwd. Een godsdienst veranderde, maar oude rituelen bleven herkenbaar. Een bevolking werd gedeporteerd, maar nam haar tradities mee naar een nieuwe omgeving. De geschiedenis beweegt daardoor minder als een rechte lijn dan als een rivier die zich vertakt, terugbuigt, nieuwe beddingen zoekt en soms eeuwenlang oude sporen blijft volgen.

Misschien is dat uiteindelijk ook de reden waarom het oude Nabije Oosten ons blijft boeien. Wij kijken naar een wereld die duizenden jaren van ons verwijderd is en ontdekken tegelijkertijd menselijke ervaringen die verrassend herkenbaar zijn. Mensen maakten zich zorgen over voedsel en schulden. Zij sloten contracten, bouwden huizen, voedden kinderen op, maakten ruzie over bezit, zochten bescherming bij goden, vierden feesten, voerden oorlog en probeerden hun toekomst veilig te stellen. Koningen wilden herinnerd worden.

Schriftgeleerden wilden kennis bewaren. Ouders wilden hun kinderen beschermen. Kooplieden wilden winst maken. Priesters wilden de juiste rituelen uitvoeren. Boeren waren afhankelijk van regen en water. Achter de grote geschiedenis bevinden zich steeds mensen.

Dat is voor mij de kern van dit boek. Het oude Nabije Oosten is niet alleen de geschiedenis van verdwenen rijken. Het is de geschiedenis van mensen die, lang voordat wij hun namen kenden, probeerden een leefbare wereld te creëren. Zij bouwden steden waar nog geen steden bestonden, ontwikkelden systemen om goederen en verplichtingen vast te leggen, legden wegen en kanalen aan, ontwikkelden talen en schriftsystemen en gaven betekenis aan de wereld om hen heen. Soms waren zij succesvol, soms niet. Soms werden hun steden verwoest en hun koninkrijken van de kaart geveegd. Maar telkens opnieuw ontstonden nieuwe samenlevingen uit wat eerdere generaties hadden achtergelaten.

Wanneer wij vandaag een kleitablet lezen of door de resten van een oude stad lopen, staan wij daarom niet alleen tegenover het verleden. Wij staan tegenover een deel van de lange menselijke geschiedenis waarvan wij zelf het vervolg vormen.

De wereld van Soemer, Babylon, Assyrië, Hatti, Elam en Perzië is verdwenen. Maar haar sporen zijn overal.

Ze liggen in de bodem.

Ze staan in steen.

Ze zijn geschreven in klei.

En zolang wij blijven lezen, onderzoeken en vragen stellen, blijven de mensen die deze wereld bevolkten ook een beetje bij ons.

Dat is uiteindelijk waarom ik dit boek heb geschreven.

WAAROM DIT BOEK NIET UITSLUITEND CHRONOLOGISCH IS OPGEBOUWD

Lezers die mijn eerdere boeken kennen, zullen hebben gemerkt dat ik de geschiedenis zelden als een rechte chronologische lijn presenteer. Dat is geen toevallige keuze en ook geen poging om de chronologie van het verleden te vermijden. Integendeel: chronologie blijft een belangrijk hulpmiddel om historische ontwikkelingen te begrijpen. Maar zij is naar mijn overtuiging niet altijd de beste manier om de historische werkelijkheid zelf te begrijpen.

Een strikt chronologisch boek vertelt de geschiedenis als een opeenvolging van gebeurtenissen. Eerst gebeurt A, daarna B, vervolgens C en ten slotte D. Dat heeft grote voordelen. Het maakt ontwikkelingen overzichtelijk en helpt de lezer om gebeurtenissen in de tijd te plaatsen. Voor een politieke geschiedenis van bijvoorbeeld een dynastie of een oorlog kan een chronologische structuur zelfs onmisbaar zijn.

Maar cultuurgeschiedenis is iets anders.

Cultuur ontwikkelt zich zelden netjes van gebeurtenis naar gebeurtenis.

Een religieuze traditie die in de derde millennium v.Chr. ontstaat, kan eeuwen later nog bestaan. Een administratieve techniek kan gedurende meerdere politieke perioden worden gebruikt. Een stad kan meerdere dynastieën overleven. Een taal kan politiek haar dominante positie verliezen en tegelijkertijd cultureel blijven voortbestaan. Een religieuze voorstelling kan eeuwenlang veranderen zonder ooit

volledig te verdwijnen. Een schrifttraditie kan oudere vormen bewust blijven gebruiken terwijl de samenleving eromheen ingrijpend verandert.

De geschiedenis zelf kent dus voortdurend gelijktijdigheden, overlappingen en lange lijnen.

Daarom probeer ik in mijn boeken niet alleen te vragen:

Wat gebeurde er daarna?

maar ook:

Wat bleef er bestaan?

Wat veranderde?

Wat werd opnieuw geïnterpreteerd?

Welke ontwikkelingen liepen naast elkaar?

Welke verbanden worden zichtbaar wanneer we gebeurtenissen niet alleen achter elkaar, maar ook naast elkaar bekijken?

Dat is de reden waarom mijn boeken vaak niet volgens één strakke chronologische lijn zijn opgebouwd.

Chronologie is een hulpmiddel, geen doel

Een jaartal geeft ons een plaats in de tijd, maar vertelt ons nog niet wat iets historisch betekent.

Wanneer we bijvoorbeeld zeggen dat een bepaalde koning in een bepaald jaar regeerde, hebben we een chronologisch gegeven. Maar daarmee weten we nog niet hoe de samenleving waarin hij regeerde functioneerde.

Wie werkte er voor hem?

Hoe was de economie georganiseerd?

Welke goden werden vereerd?

Welke talen werden gesproken?

Hoe functioneerde het schrift?

Welke rol hadden tempels?

Hoe leefden boeren?

Welke positie hadden vrouwen?

Welke handelsnetwerken bestonden er?

Welke ideeën over koningschap bestonden er?

En vooral: welke ontwikkelingen uit eerdere eeuwen werkten nog steeds door?

Voor dergelijke vragen is een uitsluitend chronologische structuur vaak te beperkend.

Daarom kies ik er in mijn boeken regelmatig voor om een onderwerp als het ware uit de tijdlijn te halen en onder een vergrootglas te leggen.

Wanneer we bijvoorbeeld het ontstaan van het schrift behandelen, wil ik niet alleen vertellen dat het schrift rond het einde van het vierde millennium v.Chr. ontstond en vervolgens doorgaan naar het volgende politieke hoofdstuk. Ik wil onderzoeken waarom schrift noodzakelijk werd, welke administratieve ontwikkelingen eraan voorafgingen, wie het gebruikte, welke instellingen ervan afhankelijk werden en hoe het schrift vervolgens veranderde.

Daarvoor moeten we soms terugkijken.

En soms vooruit.

Dat is geen onderbreking van het historische verhaal.

Het **is** het historische verhaal.

Het verleden bestaat niet uit losse hoofdstukken

Een van de problemen van een strikt chronologische geschiedschrijving is dat zij gemakkelijk de indruk kan wekken dat iedere periode op zichzelf staat.

We lezen bijvoorbeeld over de Urukperiode, daarna over de Vroeg-Dynastieke periode, vervolgens over Akkad en daarna over Ur III.

Als we niet oppassen, ontstaat het beeld van vier afzonderlijke werelden.

Historisch gezien waren het echter geen afgesloten kamers.

De mensen van Ur III leefden met tradities die ouder waren dan hun eigen dynastie. De schrijvers van Babylon bestudeerden oudere teksten. Religieuze instellingen bleven bestaan terwijl politieke machthebbers veranderden. Steden konden nieuwe heersers krijgen zonder hun hele culturele identiteit te verliezen.

Een cultuurhistorische benadering vraagt daarom niet alleen:

Wanneer gebeurde iets?

maar ook:

Waar kwam het vandaan?

en:

Waar bleef het voortbestaan?

Dat zijn vragen die dwars door de chronologische grenzen heen lopen.

De lange lijnen zijn soms belangrijker dan de korte gebeurtenissen

Een koning regeert misschien twintig jaar.

Een dynastie kan enkele eeuwen bestaan.

Een stad kan duizenden jaren bewoond worden.

Een religieuze traditie kan millennia overleven.

Een schrifttraditie kan generaties lang worden doorgegeven.

Een landschap kan gedurende duizenden jaren de mogelijkheden van menselijke bewoning beïnvloeden.

Wanneer wij uitsluitend naar korte chronologische perioden kijken, lopen we het risico juist deze lange lijnen uit het oog te verliezen.

Ik vind die lange lijnen essentieel.

De geschiedenis van het Oude Nabije Oosten is bijvoorbeeld niet alleen de geschiedenis van Sargon, Hammurabi, Assurbanipal of Cyrus. Zij is ook de geschiedenis van schrift, stad, tempel, landbouw, handel, koningschap, taal en kennis.

Die ontwikkelingen passen niet netjes binnen één regering of één dynastie.

Ze bewegen door de tijd.

Daarom behandel ik onderwerpen soms thematisch

Wanneer een bepaald onderwerp voor het begrijpen van een cultuur van fundamenteel belang is, geef ik het liever de ruimte die het verdient.

Een hoofdstuk over religie kan daardoor verschillende perioden met elkaar verbinden.

Een hoofdstuk over schrift kan ontwikkelingen behandelen die over vele eeuwen lopen.

Een hoofdstuk over handel kan verschillende politieke systemen naast elkaar plaatsen.

Een hoofdstuk over het dagelijks leven kan laten zien wat er veranderde, maar ook wat opvallend constant bleef.

Een hoofdstuk over steden kan Uruk, Ur, Babylon en andere stedelijke centra vergelijken zonder ze kunstmatig van elkaar te isoleren.

Dat levert soms een structuur op waarin de lezer in de tijd vooruit en achteruit beweegt.

Dat is bewust.

De lezer krijgt daardoor niet alleen een tijdlijn, maar ook een historisch landschap.

En juist dat landschap is waar mijn belangstelling als cultuurhistoricus ligt.

Toch blijft de chronologie aanwezig

Dat betekent overigens niet dat chronologie in mijn boeken ontbreekt.

Integendeel.

Jaartallen, perioden, dynastieën en historische ontwikkelingen blijven belangrijke oriëntatiepunten. De lezer moet kunnen weten wanneer iets plaatsvond en welke gebeurtenissen elkaar beïnvloedden.

Maar ik zie chronologie als het skelet van het historische verhaal, niet als het volledige lichaam.

Het skelet geeft structuur.

Maar het vertelt niet hoe een samenleving rook, klonk, geloofde, werkte, at, bouwde of dacht.

Daarvoor hebben we cultuurgeschiedenis nodig.

In dit boek betekent dit dat de grote chronologische lijn wel degelijk aanwezig is:

van het Neolithicum,

naar de eerste dorpen,

naar de eerste steden,

naar Uruk,

naar de vroeg-Dynastieke wereld,

naar Akkad,

naar Ur III,

naar de Oud-Babylonische periode.

Maar binnen die lijn zullen we regelmatig stilstaan bij thema's die over meerdere perioden heen lopen.

Dat is geen afwijking van de chronologie.

Het is een manier om haar betekenis te verdiepen.

De vaste lezer weet dit inmiddels

Mijn vaste lezers zullen deze werkwijze inmiddels herkennen.

In mijn eerdere boeken heb ik bewust vaker gekozen voor een structuur waarin **tijd, plaats, cultuur en thema elkaar kruisen**. Dat levert soms een minder voorspelbare leesroute op dan een traditionele geschiedenis waarin ieder hoofdstuk eenvoudigweg een volgende periode behandelt.

Maar het heeft ook een belangrijk voordeel.

De lezer wordt gedwongen verbanden te leggen.

Een ontwikkeling die in het ene hoofdstuk wordt geïntroduceerd, kan in een later hoofdstuk vanuit een ander perspectief opnieuw betekenis krijgen. Een instelling die aanvankelijk klein lijkt, kan later ineens van groot belang blijken. Een culturele traditie die aanvankelijk als achtergrond wordt beschreven, kan eeuwen later een centrale rol spelen.

Op die manier probeer ik geschiedenis niet uitsluitend als een verzameling feiten te presenteren, maar als een web van relaties.

De geschiedenis is geen spoorlijn

Misschien kan ik mijn uitgangspunt het eenvoudigst met een beeld verduidelijken.

Een strikt chronologisch geschiedenisboek lijkt soms op een spoorlijn.

Station A komt vóór station B.

Station B komt vóór station C.

En station C komt vóór station D.

Dat is overzichtelijk.

Maar geschiedenis lijkt volgens mij veel meer op een rivierdelta.

Er zijn hoofdstromen.

Er zijn zijrivieren.

Sommige stromen verdwijnen.

Andere komen samen.

Sommige lopen tijdelijk parallel.

Een oude rivierbedding kan eeuwen later opnieuw betekenis krijgen.

En verschillende waterlopen kunnen uiteindelijk in hetzelfde landschap samenkomen.

Zo werkt cultuur ook.

Een traditie kan ontstaan in één periode, zich verspreiden naar een andere regio, eeuwenlang blijven bestaan en vervolgens in een nieuwe vorm opnieuw verschijnen.

Daarom is het soms noodzakelijk om de historische rivier te verlaten en een zijstroom te volgen.

Mijn boeken doen dat bewust.

Wat dit betekent voor *Het Oude Midden-Oosten*

Voor deze reeks is deze aanpak misschien nog belangrijker dan in mijn eerdere boeken.

Het Oude Nabije Oosten bestaat immers uit een enorme hoeveelheid culturen die elkaar overlappen.

Sumer verdwijnt niet simpelweg wanneer Akkad verschijnt.

Akkad verdwijnt niet volledig wanneer Ur III opkomt.

Ur III maakt niet de hele wereld opnieuw.

Babylon ontstaat niet uit een cultureel vacuüm.

Elke nieuwe politieke orde neemt elementen uit het verleden mee.

Daarom zal dit boek regelmatig teruggrijpen op eerdere ontwikkelingen.

Wanneer we Babylon bestuderen, kijken we bijvoorbeeld ook terug naar de ontwikkeling van het schrift, de Sumerische tempelorganisatie, de politieke tradities van de stadstaten en de administratieve structuren van eerdere staten.

Wanneer we het schrift behandelen, kijken we niet alleen naar het moment waarop de eerste tekens verschijnen, maar naar de lange ontwikkeling van administratie en kennis die eraan voorafging.

Wanneer we de eerste steden behandelen, kijken we tegelijkertijd naar landbouw, bevolkingsgroei, handel, religie en sociale organisatie.

De hoofdstukken zijn daardoor met elkaar verbonden.

De lezer zal soms een ontwikkeling herkennen voordat zij volledig wordt uitgewerkt.

Dat is opzettelijk.

Geen rechte lijn, maar een geschiedenis van continuïteit en verandering

Uiteindelijk is dit de kern van mijn werkwijze.

Ik wil de geschiedenis niet presenteren als een rechte lijn van:

primitief → ontwikkeld → complex → rijk → beschaving.

Zo werkt de geschiedenis niet.

Ik wil laten zien hoe mensen voortdurend voortbouwen op wat vóór hen kwam, terwijl zij tegelijkertijd nieuwe oplossingen ontwikkelen.

Er is continuïteit.

Er is verandering.

Er is breuk.

Er is herstel.

Er is imitatie.

Er is innovatie.

Er is culturele vermenging.

En soms is er ook verlies.

Dat alles bestaat tegelijkertijd.

Wie de geschiedenis uitsluitend chronologisch vertelt, kan dat natuurlijk óók laten zien. Maar mijn ervaring is dat een thematische en cultuurhistorische benadering de mogelijkheid biedt om deze processen veel scherper zichtbaar te maken.

Daarom zal ook dit boek soms van de ene periode naar de andere bewegen.

De vaste lezer weet inmiddels: wanneer ik dat doe, is dat niet omdat ik de chronologie uit het oog ben verloren.

Het is juist omdat ik wil laten zien wat er achter de chronologie schuilgaat.

En misschien is dat uiteindelijk de belangrijkste reden waarom ik mijn boeken niet als een rechte historische lijn schrijf.

Een tijdlijn vertelt ons wanneer iets gebeurde.

Cultuurgeschiedenis probeert te begrijpen waarom het gebeurde, hoe mensen het ervoeren, wat eraan voorafging, wat eruit voortkwam en waarom het eeuwen later nog steeds betekenis kon hebben.

Dat is de geschiedenis die ik wil vertellen.

HET OUDE NABIJE OOSTEN: EEN WERELD ZONDER VASTE GRENZEN

Het oude Nabije Oosten was een uitgestrekt en cultureel zeer divers gebied waarin zich gedurende duizenden jaren enkele van de vroegste stedelijke samenlevingen en complexe beschavingen ontwikkelden. Tot dit gebied worden doorgaans Mesopotamië, de Levant, Anatolië en Elam gerekend, terwijl in ruimere definities ook het oude Egypte en het Arabische schiereiland worden opgenomen. Een scherp afgebakend geografisch gebied is het echter nooit geweest. De grenzen waren veranderlijk en werden niet bepaald door moderne staatsgrenzen, maar door landschappen, handelsnetwerken, politieke machtsverhoudingen, migratiebewegingen en culturele contacten. Rivieren, berggebieden, woestijnen en zeeën vormden daarbij zowel natuurlijke barrières als verbindingen. De geschiedenis van het oude Nabije Oosten moet daarom niet worden opgevat als de geschiedenis van afzonderlijke, van elkaar geïsoleerde culturen, maar als die van samenlevingen die voortdurend met elkaar in contact stonden, elkaar beïnvloedden en soms langdurig met elkaar verweven raakten.

Ook chronologisch laat het oude Nabije Oosten zich niet eenvoudig binnen vaste grenzen plaatsen. De periode die eraan voorafging, wordt doorgaans aangeduid als het neolithische Nabije Oosten. In deze periode vonden fundamentele veranderingen plaats die later van grote betekenis zouden worden voor de ontwikkeling van de stedelijke beschavingen: sedentaire gemeenschappen ontstonden, landbouw en veeteelt kregen een steeds belangrijkere plaats, bevolkingscentra

groeiden en nieuwe vormen van sociale organisatie ontwikkelden zich. De overgang van het neolithicum naar de historische oudheid kan daarom evenmin worden gezien als een plotselinge breuk. Het ontstaan van het schrift wordt vaak gebruikt als symbolische grens tussen prehistorie en oudheid, omdat vanaf dat moment bepaalde samenlevingen hun taal, administratieve handelingen, religieuze ideeën, politieke gebeurtenissen en economische transacties schriftelijk konden vastleggen. Die grens is echter in belangrijke mate een historiografische constructie. Schrift ontstond bovendien niet overal op hetzelfde moment en betekende niet dat samenlevingen zonder schrift plotseling tot het verleden behoorden. Mondelinge tradities, materiële cultuur en rituele praktijken bleven ook binnen schriftculturen een wezenlijk onderdeel van het maatschappelijke leven.

Hetzelfde geldt voor het einde van het oude Nabije Oosten. Ook hier bestaat geen vanzelfsprekend eindpunt dat voor alle gebieden en culturen tegelijk geldt. Een veelgebruikte cesuur is 539 v.Chr., het jaar waarin Cyrus II van Perzië Babylon veroverde en een einde kwam aan het Nieuw-Babylonische Rijk. Deze gebeurtenis had een grote politieke betekenis, maar betekende geenszins het verdwijnen van Babylonische, Assyrische, Aramese of andere culturele tradities. Taal, religieuze gebruiken, schriftcultuur en administratieve instellingen bleven onder het Perzische bewind voortbestaan. Een andere grens wordt gelegd bij 331 v.Chr., toen Alexander de Grote het Perzische rijk versloeg en een nieuwe politieke en culturele constellatie ontstond. De daaropvolgende hellenistische periode bracht intensieve contacten tussen Griekse en inheemse culturen met zich mee, maar ook hier was geen sprake van een volledige breuk met het verleden. Veel instellingen, religieuze tradities, talen en vormen van schrift bleven bestaan en werden aangepast aan nieuwe

omstandigheden. Het einde van het oude Nabije Oosten kan daarom beter worden beschouwd als een geleidelijk proces van politieke en culturele transformatie dan als een enkel historisch moment.

Binnen deze lange geschiedenis veranderden bovendien de vormen waarin politieke macht en sociale organisatie waren geconcentreerd. In de vroegste stedelijke samenlevingen speelden stadstaten een belangrijke rol. Een stad vormde daarbij niet slechts een dichtbevolkt centrum, maar was het politieke, economische en religieuze hart van een veel groter omliggend gebied. De tempel, het paleis, de landbouwgronden, de ambachtelijke productie en de administratieve organisatie waren nauw met elkaar verbonden. Steden konden elkaar overheersen, bondgenootschappen aangaan, oorlog voeren of gedurende langere perioden een dominante positie innemen. Zelfs wanneer één stad een groot deel van de politieke macht naar zich toetrok, verdwenen de eigen instellingen en tradities van andere steden niet noodzakelijkerwijs. Lokale elites, religieuze culten, administratieve gebruiken en regionale identiteiten konden blijven voortbestaan. Politieke overheersing betekende daardoor niet automatisch culturele uniformiteit.

Vanaf de late bronstijd kregen territoriale staten een steeds grotere betekenis. De politieke macht werd minder uitsluitend verbonden met één stad en richtte zich in toenemende mate op het beheersen van uitgestrekte gebieden met meerdere stedelijke en landelijke gemeenschappen. Daardoor veranderde ook de verhouding tussen centrum en periferie. Bestuurders moesten niet alleen een stad organiseren, maar ook belastingheffing, landbouwproductie, militaire mobilisatie, infrastructuur en communicatie over grotere afstanden coördineren. De ontwikkeling van dergelijke territoriale staten bracht een toenemende centralisatie van macht met zich mee, maar ook nieuwe vormen van

culturele interactie. De gebruiken van een heersend hof konden zich verspreiden, terwijl lokale tradities tegelijkertijd bleven bestaan en zich soms juist sterker profileerden.

Vanaf het begin van het eerste millennium v.Chr. verschenen steeds omvangrijkere rijksstructuren op het toneel. Vooral het Neo-Assyrische Rijk, het Nieuw-Babylonische Rijk en vervolgens het Perzische Rijk brachten grote delen van het Nabije Oosten binnen één politiek systeem. Een rijk verschilde echter wezenlijk van een moderne natiestaat. Het bestond uit uiteenlopende bevolkingsgroepen, steden, regio's en politieke tradities die niet noodzakelijk tot één culturele eenheid werden gemaakt. Heersers konden lokale elites handhaven, bestaande administratieve systemen overnemen en religieuze tradities van onderworpen gebieden respecteren, terwijl zij tegelijkertijd militaire, fiscale en bestuurlijke controle uitoefenden. Juist daardoor konden binnen één rijk verschillende talen, religieuze tradities en lokale identiteiten naast elkaar blijven bestaan.

De geschiedenis van het oude Nabije Oosten laat zich daarom niet overtuigend beschrijven als een rechtlijnige ontwikkeling van kleine stadstaten naar territoriale staten en vervolgens naar grote rijken. Een dergelijk schema suggereert een unilineaire evolutie waarin iedere politieke vorm de vorige noodzakelijk zou hebben vervangen. De historische werkelijkheid was veel complexer. Perioden van politieke fragmentatie wisselden af met perioden van sterke centralisatie, terwijl stadstaten ook tijdens het bestaan van grote rijken konden blijven functioneren. Evenmin verdwenen territoriale staten onmiddellijk wanneer een rijk zich uitbreidde. Binnen grote politieke verbanden konden verschillende bestuursniveaus naast elkaar bestaan en konden lokale machtscentra een aanzienlijke mate van zelfstandigheid behouden.

Daarom is het oude Nabije Oosten het best te begrijpen als een voortdurend veranderend netwerk van steden, regio's, koninkrijken en rijken waarin politieke macht, economie, religie en cultuur voortdurend opnieuw werden georganiseerd. De geschiedenis van dit gebied is niet alleen het verhaal van machthebbers en dynastieën, maar ook van boeren en ambachtslieden, priesters en schriftgeleerden, kooplieden en soldaten, stedelijke gemeenschappen en dorpsbevolkingen. Het is een geschiedenis waarin vernieuwing en continuïteit voortdurend naast elkaar bestaan. Nieuwe politieke structuren konden oude tradities overnemen; veroveraars konden lokale instellingen benutten; talen konden naast elkaar blijven bestaan; religieuze culten konden zich aanpassen zonder hun oudere wortels te verliezen. Juist deze wisselwerking tussen verandering en continuïteit vormt een van de belangrijkste kenmerken van de cultuurgeschiedenis van het oude Nabije Oosten.

Ik heb de tekst bewust minder encyclopedisch gemaakt en meer als een cultuurhistorische inleiding opgebouwd: niet alleen de geografische en chronologische afbakening, maar vooral de continuïteit, culturele uitwisseling en veranderende vormen van samenleving en macht staan centraal.

GEOGRAFIE VAN HET OUDE NABIJE OOSTEN

Het Nabije Oosten bevindt zich op een geografisch kruispunt waar drie werelddelen elkaar raken: Europa, Azië en Afrika. Deze ligging heeft de geschiedenis van het gebied diepgaand beïnvloed. Het Nabije Oosten vormde geen afgesloten geografische eenheid, maar juist een overgangsgebied waarin mensen, dieren, goederen, technieken, talen en ideeën zich tussen verschillende landschappen en culturen konden verplaatsen. Bergpassen, rivierdalen, kustgebieden en vruchtbare laaglanden fungeerden daarbij als natuurlijke corridors, terwijl woestijnen en hooggebergten de bewegingsvrijheid op andere plaatsen sterk beperkten. De bijzondere ligging van het gebied heeft er mede toe bijgedragen dat het gedurende de prehistorie en oudheid een belangrijk toneel werd van menselijke migratie en culturele uitwisseling. In deze omgeving voltrokken zich enkele van de meest ingrijpende veranderingen uit de menselijke geschiedenis. De ontwikkeling van landbouw en veeteelt tijdens het neolithicum veranderde de verhouding tussen mens en landschap; permanente nederzettingen groeiden uit tot dorpen en uiteindelijk tot steden, terwijl nieuwe vormen van sociale organisatie, bestuur en economische specialisatie ontstonden. Uit deze stedelijke samenlevingen ontwikkelden zich later koninkrijken en rijken die steeds grotere gebieden onder hun gezag probeerden te brengen. De geografie vormde daarbij geen vaststaand decor, maar bepaalde mede waar mensen zich konden vestigen, welke gebieden met elkaar verbonden waren en waar politieke macht zich kon concentreren.

Een belangrijk onderdeel van deze geografische structuur wordt gevormd door de tektonische

geschiedenis van het gebied. Een groot deel van het Nabije Oosten ligt op de Arabische Plaat, die wordt omringd door verschillende andere tektonische platen. De huidige landschappen zijn voor een belangrijk deel het resultaat van de bewegingen tussen deze platen gedurende miljoenen jaren. De Arabische Plaat vormde oorspronkelijk een geheel met de Afrikaanse Plaat, maar begon zich daarvan geleidelijk los te maken. In het westen kwam daardoor de zone tot ontwikkeling waarin uiteindelijk de Rode Zee ontstond. In het noorden en noordoosten botste de Arabische Plaat met andere aardplaten, waaronder de Euraziatische en Anatolische platen. Deze langdurige tektonische processen leidden tot de vorming en opheffing van grote berggebieden, waarvan het Zagrosgebergte voor de geschiedenis van Mesopotamië van bijzonder belang is. De Zagros vormde een indrukwekkende natuurlijke grens tussen het Mesopotamische laagland en de hooglanden van het Iraanse gebied. Tegelijkertijd was het gebergte nooit een absolute afsluiting. Door de bergpassen trokken mensen, kudden, handelskaravanen en legers heen en weer, waardoor de bergwereld en het Mesopotamische laagland voortdurend met elkaar verbonden bleven. De geografie bepaalde daarmee niet alleen waar beweging werd bemoeilijkt, maar ook waar contacten zich concentreerden.

Tussen het Zagrosgebergte en andere hooglanden strekt zich het brede stroomgebied van de Eufraat en de Tigris uit. Dit laagland vormt het hart van Mesopotamië en zou uitgroeien tot een van de belangrijkste cultuurgebieden van het oude Nabije Oosten. De rivieren brachten water en vruchtbaar sediment naar gebieden waar de natuurlijke neerslag op veel plaatsen onvoldoende was voor intensieve landbouw. Daardoor ontstond een landschap waarin irrigatie, waterbeheer en landbouwproductie nauw met elkaar verbonden raakten. De aanwezigheid van de rivieren betekende echter niet

dat het Mesopotamische landschap vanzelfsprekend vruchtbaar was. De bewoners moesten het water beheersen, kanalen graven, dijken onderhouden en landbouwgronden organiseren. Water werd daardoor niet alleen een natuurlijke hulpbron, maar ook een maatschappelijke en politieke factor. De organisatie van irrigatie, landbouw en voedselopslag droeg bij aan de ontwikkeling van administratieve structuren en uiteindelijk aan de groei van steden en staten. Het landschap van Mesopotamië kan daarom niet los worden gezien van de menselijke ingrepen die het gedurende duizenden jaren hebben gevormd.

De aanwezigheid van uitgestrekte berggebieden had bovendien grote gevolgen voor de verdeling van neerslag. Wanneer vochtige lucht tegen een bergketen opstijgt, koelt deze af en kan aan de loefzijde van het gebergte veel neerslag vallen. Aan de andere zijde ontstaat daarentegen vaak een regenschaduw, waardoor het klimaat aanzienlijk droger wordt. In het Nabije Oosten is dit verschil bijzonder duidelijk. De neerslagzones volgen in belangrijke mate de oriëntatie van de gebergten, waardoor zich langs de overgang tussen natte en droge gebieden ecologische zones ontwikkelden met uiteenlopende landschappen en een vaak grote biodiversiteit. Deze overgangszones waren voor menselijke gemeenschappen van grote betekenis. Zij boden mogelijkheden voor landbouw, veeteelt en jacht en vormden bovendien gebieden waar verschillende economische strategieën elkaar konden aanvullen. De grens tussen het vruchtbare landbouwgebied en de drogere steppe was daardoor geen scherpe scheidslijn, maar een dynamische zone waarin landbouwers en herders elkaar ontmoetten en waarin seizoensgebonden verplaatsingen een belangrijke rol konden spelen.

De combinatie van rivieren, neerslag en vruchtbare landschappen maakte de zogenaamde Vruchtbare Sikkel

mogelijk. Dit brede gebied strekte zich in verschillende fasen van de prehistorie en oudheid uit over delen van Mesopotamië, de Levant en het aangrenzende gebied. Het was een zone waarin landbouw zich onder gunstige omstandigheden kon ontwikkelen en waarin zich al vroeg permanente nederzettingen vormden. Ten zuiden en ten oosten van deze vruchtbare gebieden lagen daarentegen grote droge landschappen, waaronder de Syrische en Arabische woestijnen. Deze woestijnen vormden geen volledig ondoordringbare barrières, maar maakten langdurige verplaatsingen aanzienlijk moeilijker. Reizen vereiste kennis van waterbronnen, routes en seizoen omstandigheden. Daardoor kregen oases, rivierdalen en andere waterrijke gebieden een bijzondere betekenis. De tegenstelling tussen vruchtbare rivier- en landbouwgebieden enerzijds en droge steppe- en woestijngebieden anderzijds heeft gedurende duizenden jaren mede bepaald waar mensen woonden, hoe zij hun bestaan organiseerden en langs welke routes zij zich verplaatsten.

De geografie had daarmee ook een directe invloed op de bevolkingsgeschiedenis van het Nabije Oosten. Mensen bewogen zich niet willekeurig door het landschap, maar volgden de mogelijkheden die het landschap bood. Rivierdalen vormden natuurlijke verbindingsroutes, bergpassen maakten het mogelijk hooglanden over te steken en kustgebieden boden relatief toegankelijke verbindingen tussen verschillende regio's. Tegelijkertijd konden woestijnen en hoge bergketens migratie en militaire beweging sterk beperken. Hierdoor ontstonden bepaalde corridors waarlangs gedurende lange perioden mensen, goederen en ideeën werden uitgewisseld. De Levant nam hierin een bijzondere positie in. Het gebied vormde een natuurlijke verbinding tussen Anatolië, Mesopotamië, de Middellandse Zee en Egypte. De geografische ligging maakte de Levant daardoor zowel tot ontmoetingsgebied als tot doorgangsgebied.

Verschillende bevolkingsgroepen en politieke machten kwamen er met elkaar in contact, terwijl steden en nederzettingen profiteerden van hun positie langs belangrijke handels- en verbindingsroutes.

Ook voor de politieke geschiedenis waren deze geografische omstandigheden van grote betekenis. Een staat kon beschikken over een groot leger en aanzienlijke economische middelen, maar daarmee was het nog niet vanzelfsprekend mogelijk om ieder aangrenzend gebied effectief te beheersen. Het Zagrosgebergte vormde bijvoorbeeld een aanzienlijke hindernis voor machthebbers die vanuit Mesopotamië hun invloed naar de Iraanse hooglanden wilden uitbreiden. Legers moesten gebruikmaken van een beperkt aantal doorgangen en waren afhankelijk van geschikte routes, voedselvoorziening en waterbronnen. Hetzelfde gold voor de beweging richting Anatolië. De bergachtige landschappen vormden daar een reeks natuurlijke hindernissen die politieke expansie konden vertragen of beperken. De geschiedenis van de Mesopotamische rijken laat dan ook zien dat militaire macht altijd afhankelijk bleef van de geografische werkelijkheid waarin zij moest worden uitgeoefend.

Ook de verbinding met Egypte kende belangrijke geografische beperkingen. Tussen Mesopotamië en de Nijlvallei lagen grote droge gebieden, waardoor rechtstreekse verbindingen moeilijk waren. De Levant vormde daarom een van de belangrijkste doorgangsgebieden tussen de twee grote cultuurregio's. Binnen de Levant waren echter opnieuw geografische beperkingen aanwezig. De Syrische Woestijn maakte rechtstreekse verplaatsingen door het binnenland voor grote groepen mensen en legers moeilijk. Routes concentreerden zich daarom in belangrijke mate langs de kust en door vruchtbare valleien. Een bijzonder belangrijke doorgang vormde de Bekavallei tussen het Libanongebergte en het Anti-Libanongebergte. Deze

vallei bood een natuurlijke noord-zuidverbinding door het bergachtige landschap en kreeg daardoor zowel economisch als militair een belangrijke betekenis.

De geografische structuur van het Nabije Oosten maakte het gebied dus tegelijkertijd tot een plaats van verbinding en van begrenzing. Geen enkele natuurlijke hindernis verhinderde menselijke beweging volledig, maar bergen, woestijnen, rivieren en zeeën bepaalden wel in hoge mate waar die beweging het gemakkelijkst kon plaatsvinden. Daardoor ontstonden duurzame routes waarlangs bevolkingsgroepen, handelsnetwerken, politieke invloeden en culturele tradities zich konden verspreiden. Tegelijkertijd konden natuurlijke barrières bijdragen aan het ontstaan en voortbestaan van regionale verschillen. De uiteenlopende landschappen van het Nabije Oosten — van hooglanden en bergpassen tot rivierdelta's, steppen, kustvlakten en woestijnen — brachten verschillende manieren van leven voort. Landbouwers, veehouders, jagers, vissers, ambachtslieden, kooplieden en stedelijke gemeenschappen ontwikkelden ieder hun eigen verhouding tot hun omgeving.

De geschiedenis van het oude Nabije Oosten kan daarom niet worden begrepen zonder aandacht voor de wisselwerking tussen mens en landschap. De rivieren van Mesopotamië maakten grootschalige landbouw en stedelijke ontwikkeling mogelijk, maar vroegen tegelijkertijd om intensief waterbeheer. De bergen leverden grondstoffen en vormden doorgangen tussen verschillende werelden, maar beperkten ook de bewegingsvrijheid van legers en bevolkingsgroepen. De vruchtbare zones boden mogelijkheden voor permanente bewoning, terwijl de omliggende steppen en woestijnen andere vormen van mobiliteit en bestaansstrategieën stimuleerden. De geografie schiep daarmee geen vast historisch patroon, maar bepaalde wel voortdurend de mogelijkheden waarbinnen

menselijke samenlevingen zich konden ontwikkelen. Juist in de voortdurende wisselwerking tussen natuurlijke omstandigheden en menselijke keuzes ontstond het complexe mozaïek van samenlevingen, steden, koninkrijken en culturen dat wij tegenwoordig het oude Nabije Oosten noemen.

ARCHEOLOGISCHE CULTUREN EN DE VRAAG NAAR IDENTITEIT

Een van de grootste problemen bij het reconstrueren van de vroege geschiedenis van het Nabije Oosten is dat archeologische resten niet zonder meer kunnen worden vertaald naar bevolkingsgroepen, etniciteiten of politieke gemeenschappen. Vooral voor perioden waarin het schrift nog niet bestond, ontbreken directe bronnen waarin mensen zichzelf benoemden, hun afkomst beschreven of hun politieke en culturele identiteit vastlegden. Daardoor is het meestal niet mogelijk om met zekerheid vast te stellen welke etniciteit de bewoners van een bepaalde regio hadden, welke talen zij spraken of in hoeverre verschillende bevolkingsgroepen naast elkaar leefden. Het ontbreken van schrift betekent echter niet dat er geen historische informatie beschikbaar is. Integendeel: archeologen beschikken over een grote hoeveelheid materiële resten die inzicht geven in de manier waarop mensen woonden, produceerden, zich voedden, handel dreven en hun doden begroeven. De moeilijkheid ligt vooral in de interpretatie ervan. Een bepaalde manier van bouwen, een specifiek type aardewerk of een karakteristieke begrafenispraktijk kan wijzen op gedeelde gewoonten en contacten, maar hoeft niet te betekenen dat alle mensen die deze gebruiken toepasten zichzelf als één volk beschouwden. Materiële cultuur en sociale identiteit vallen immers niet automatisch samen.

Om deze reden spreken archeologen vaak over archeologische culturen. Met een archeologische cultuur

wordt een samenhangend geheel van materiële kenmerken aangeduid dat binnen een bepaald geografisch gebied en gedurende een bepaalde periode herkenbaar is. Daarbij kan het bijvoorbeeld gaan om kenmerkende vormen van aardewerk, werktuigen, gebouwen, grafrituelen of andere archeologisch waarneembare eigenschappen. Een archeologische cultuur is daarmee in de eerste plaats een wetenschappelijke classificatie: een hulpmiddel om overeenkomsten en veranderingen in het archeologische materiaal te ordenen. Zij mag niet zonder meer worden gelijkgesteld aan een historisch volk of een etnische groep. Eén archeologische cultuur kan door verschillende gemeenschappen zijn gedeeld, terwijl binnen één bevolkingsgroep tegelijkertijd meerdere materiële tradities kunnen bestaan. Mensen kunnen bovendien voorwerpen, technieken en gewoonten overnemen zonder daarmee hun volledige culturele identiteit te veranderen. Handel, migratie, huwelijk, politieke overheersing en langdurige contacten tussen gemeenschappen konden ervoor zorgen dat bepaalde materiële gebruiken zich over grote gebieden verspreidden.

Juist in het oude Nabije Oosten is aardewerk daarom een van de belangrijkste bronnen voor het reconstrueren van vroegere samenlevingen. Keramiek is archeologisch bijzonder waardevol omdat het materiaal in grote hoeveelheden voorkomt en onder normale omstandigheden relatief goed bewaard blijft. In tegenstelling tot veel organische materialen, die in de loop van duizenden jaren vergaan, kunnen gebakken kleivaten vaak vrijwel intact of in herkenbare fragmenten worden teruggevonden. Archeologen treffen aardewerk bovendien aan in zeer uiteenlopende contexten: in woningen, opslagruimten, werkplaatsen, tempelcomplexen, graven, afvalkuilen en nederzettingslagen. Daardoor kan keramiek niet alleen

iets vertellen over vormgeving en techniek, maar ook over voedselbereiding, opslag, handel, ambachtelijke productie en sociale gebruiken.

Een bijkomend voordeel is dat zowel de vormgeving als de productietechniek van aardewerk in veel gebieden betrekkelijk snel veranderden. Nieuwe vormen, baktechnieken, versieringen en fabricagemethoden konden gedurende relatief korte perioden kenmerkend worden voor bepaalde regio's. Wanneer archeologen dergelijke veranderingen zorgvuldig kunnen dateren, ontstaat een fijnmazige chronologische reeks waarmee verschillende bewoningsfasen van een nederzetting kunnen worden onderscheiden. Aardewerk wordt daardoor niet alleen gebruikt om culturele verschillen te herkennen, maar ook om archeologische lagen ten opzichte van elkaar te dateren. De combinatie van vorm, fabricage, decoratie, kleisoort en archeologische context maakt keramiek tot een bijzonder gevoelig instrument voor het reconstrueren van veranderingen in tijd en ruimte.

De betekenis van aardewerk gaat daarmee verder dan zijn functie als gebruiksvoorwerp. Een pot, kom of kruik was in de eerste plaats een voorwerp dat door mensen werd gemaakt en gebruikt, maar voor de archeoloog kan het tegelijkertijd een aanwijzing zijn voor contacten tussen gemeenschappen en veranderingen in productie en consumptie. Wanneer een bepaald type aardewerk plotseling in een gebied verschijnt, kan dat verschillende oorzaken hebben. Het kan wijzen op lokale imitatie van een buitenlandse stijl, op handelscontacten, op de komst van nieuwe ambachtslieden, op migratie van bevolkingsgroepen of op bredere veranderingen in sociale en economische gewoonten. Alleen de aanwezigheid van een bepaald aardewerktype is daarom onvoldoende om te concluderen dat een nieuw volk zich in een gebied heeft

gevestigd. De archeologische context en de combinatie met andere soorten bewijsmateriaal zijn essentieel.

De bijzondere waarde die aardewerk in het onderzoek naar het Nabije Oosten heeft gekregen, heeft er ook toe geleid dat verschillende archeologische culturen zijn vernoemd naar hun karakteristieke keramiek. In veel gevallen wordt daarbij gebruikgemaakt van de naam van de zogenoemde typesite: een archeologische vindplaats waar het betreffende materiaal voor het eerst systematisch werd herkend en beschreven. Zo zijn bepaalde cultuurbenamingen verbonden geraakt met specifieke aardewerktradities en archeologische vindplaatsen. Deze namen zijn inmiddels belangrijke instrumenten geworden binnen de archeologie van het Nabije Oosten, omdat zij onderzoekers in staat stellen om snel te verwijzen naar bepaalde combinaties van materiële kenmerken, geografische verspreiding en chronologische ontwikkeling.

Daarbij is het echter belangrijk voortdurend onderscheid te maken tussen de archeologische classificatie en de historische werkelijkheid. Wanneer archeologen spreken over een bepaalde archeologische cultuur, betekent dit niet automatisch dat zij een concreet volk met een gemeenschappelijke taal, afkomst of politieke identiteit hebben geïdentificeerd. De mensen die het betreffende aardewerk vervaardigden en gebruikten, hadden hun eigen sociale verbanden, lokale tradities en persoonlijke identiteiten, waarvan wij vaak slechts een beperkt deel kunnen reconstrueren. Een archeologische cultuur is daarom geen directe afdruk van een samenleving, maar een interpretatief model dat is opgebouwd uit de materiële resten die de tijd hebben overleefd. Juist daarom is voorzichtigheid noodzakelijk wanneer moderne begrippen als volk, etniciteit of nationaliteit op prehistorische gemeenschappen worden toegepast.

De archeologie van het vroege Nabije Oosten laat daarmee een fundamenteel probleem van historische reconstructie zien: hoe verder men teruggaat in de tijd, hoe sterker men afhankelijk wordt van indirect bewijs. Waar geschreven bronnen later namen, talen, koningen, goden en gebeurtenissen kunnen onthullen, moet de archeoloog voor vroegere perioden vooral werken met gebouwen, werktuigen, aardewerk, menselijke resten, landschappen en andere materiële sporen. Deze bronnen vertellen geen verhaal in menselijke woorden, maar maken het mogelijk om patronen van bewoning, productie, uitwisseling en verandering te reconstrueren. De kunst van de archeologische interpretatie bestaat er vervolgens in deze patronen te verbinden zonder meer zekerheid te claimen dan het bewijsmateriaal toelaat. Dat onderscheid is essentieel voor een betrouwbare geschiedenis van het oude Nabije Oosten, waarin materiële cultuur een onmisbare bron vormt, maar nooit zonder meer mag worden gelijkgesteld aan etniciteit of identiteit.

CHRONOLOGIE VAN HET OUDE NABIJE OOSTEN

Zoals bij veel perioden uit de oudheid het geval is, laat ook de geschiedenis van het oude Nabije Oosten zich niet eenvoudig in een reeks exacte jaartallen vastleggen. De moderne lezer is gewend historische gebeurtenissen te verbinden aan nauwkeurige data, maar voor veel gebeurtenissen uit het derde en tweede millennium v.Chr. ontbreekt een dergelijke zekerheid. Dat heeft verschillende oorzaken. Schriftelijke bronnen zijn onvolledig overgeleverd, archeologische resten zijn niet overal even goed bewaard gebleven en teksten die wel beschikbaar zijn, geven niet altijd voldoende informatie om gebeurtenissen met een absolute kalenderdatum te verbinden. Bovendien zijn historische bronnen zelf producten van hun tijd en hebben zij ieder hun eigen beperkingen. Koningslijsten, inscripties en administratieve documenten werden bijvoorbeeld niet noodzakelijk opgesteld met het doel een voor de moderne historicus sluitende chronologie te creëren. De reconstructie van de geschiedenis berust daarom op het samenbrengen van verschillende soorten bewijsmateriaal, waarbij archeologie, schriftelijke bronnen, genealogieën, astronomische waarnemingen en onderlinge synchronisme elkaar moeten aanvullen.

Voor een belangrijk deel van het oude Nabije Oosten kan desondanks een betrekkelijk betrouwbare relatieve chronologie worden opgesteld. Daarbij gaat het niet in de eerste plaats om de vraag in welk exact jaar een gebeurtenis plaatsvond, maar om de volgorde waarin gebeurtenissen, heerschappijen en dynastieën zich tot

elkaar verhielden. Koningslijsten spelen hierbij een belangrijke rol. Zij maken het mogelijk verschillende heersers en dynastieën in een bepaalde volgorde te plaatsen en geven daarmee een raamwerk waarbinnen de politieke geschiedenis kan worden gereconstrueerd. Ook teksten waarin een koning, een oorlog, een verdrag of een andere gebeurtenis wordt genoemd, kunnen worden gebruikt om verschillende chronologische reeksen met elkaar te verbinden. Wanneer bijvoorbeeld bekend is dat een bepaalde heerser contact had met een andere vorst die elders in de bronnen voorkomt, ontstaat een synchronisme waarmee beide historische reeksen aan elkaar kunnen worden gekoppeld. Op deze manier is in de loop van het moderne onderzoek een relatieve chronologie ontstaan die voor grote delen van het oude Nabije Oosten breed wordt aanvaard.

Een relatieve chronologie vertelt echter nog niet wanneer een gebeurtenis volgens onze huidige kalender precies heeft plaatsgevonden. Daarvoor is een absolute chronologie nodig. Juist hier ontstaan de grootste problemen. Het ontbreekt voor veel perioden aan een vast ijkpunt waarmee de gehele chronologische reeks met zekerheid aan onze jaartelling kan worden gekoppeld. Sommige gebeurtenissen kunnen wel nauwkeuriger worden gedateerd, bijvoorbeeld wanneer zij verband houden met astronomische verschijnselen die in oude teksten zijn beschreven. Zulke gegevens zijn buitengewoon waardevol, maar zij zijn niet voor iedere periode beschikbaar en hun interpretatie kan eveneens discussie oproepen. Daardoor neemt de onzekerheid toe naarmate men verder teruggaat in de tijd. Voor grote delen van het eerste millennium v.Chr. zijn de chronologische problemen relatief beperkt, terwijl vooral het vroege eerste millennium en vervolgens het tweede en derde millennium v.Chr. steeds grotere onzekerheden kennen.

Deze onzekerheid heeft belangrijke gevolgen voor de manier waarop de geschiedenis van het oude Nabije Oosten wordt geschreven. Een verschil van enkele jaren kan bij een bepaalde gebeurtenis nauwelijks betekenis hebben, maar wanneer onzekerheden zich over meerdere generaties en dynastieën opstapelen, kunnen de verschillen aanzienlijk worden. Een gebeurtenis die volgens de ene chronologische reconstructie in een bepaald decennium plaatsvond, kan volgens een andere reconstructie tientallen jaren eerder of later worden geplaatst. Dit heeft vervolgens gevolgen voor de datering van andere gebeurtenissen die ermee samenhangen. De chronologie vormt daardoor niet slechts een technisch hulpmiddel om jaartallen naast elkaar te zetten, maar bepaalt mede hoe wij historische ontwikkelingen in hun onderlinge samenhang begrijpen.

Om deze problemen te ordenen zijn verschillende chronologische modellen ontwikkeld. Traditioneel worden vier belangrijke systemen onderscheiden: de lange chronologie, de middenchronologie, de korte chronologie en de ultrakorte chronologie. Deze modellen proberen dezelfde historische gebeurtenissen binnen verschillende absolute dateringen te plaatsen. Het verschil tussen de systemen betreft vooral de datering van bepaalde perioden in het tweede en derde millennium v.Chr. De relatieve volgorde van veel gebeurtenissen blijft daarbij grotendeels behouden; het zijn vooral de absolute jaartallen die verschuiven. De keuze voor een chronologisch model heeft daarom niet altijd gevolgen voor de historische volgorde, maar kan wel van belang zijn wanneer gebeurtenissen uit verschillende gebieden met elkaar worden vergeleken of wanneer archeologische vondsten aan historische heersers en gebeurtenissen worden gekoppeld.

De middenchronologie is lange tijd het meest gebruikte uitgangspunt geweest en wordt ook in dit boek zoveel mogelijk gevolgd. Dat betekent niet dat zij als onbetwist

en definitief moet worden beschouwd. De discussie over de absolute chronologie van het oude Nabije Oosten is nog altijd onderdeel van het wetenschappelijke onderzoek. Nieuwe archeologische vondsten, verbeterde dateringsmethoden en nieuwe interpretaties van bestaande teksten kunnen ertoe leiden dat bepaalde dateringen worden aangepast. De chronologie die hier wordt gebruikt moet daarom worden beschouwd als een werkbaar historisch kader en niet als een mathematisch vaststaand systeem. Waar de beschikbare gegevens onzeker zijn, is het belangrijk die onzekerheid niet te verbergen achter schijnbaar exacte jaartallen.

Voor de bestudering van het oude Nabije Oosten betekent dit dat jaartallen steeds met enige voorzichtigheid moeten worden gelezen. Een jaartal kan soms zeer nauwkeurig lijken, terwijl de onderliggende chronologische reconstructie in werkelijkheid een zekere marge van onzekerheid bevat. Vooral voor de vroegere perioden is het daarom vaak zinvoller om ontwikkelingen, dynastieën en gebeurtenissen in hun onderlinge samenhang te beschouwen dan om iedere gebeurtenis uitsluitend aan een exact jaar te koppelen. De geschiedenis van het oude Nabije Oosten wordt daarmee geen minder nauwkeurige geschiedenis; zij wordt juist eerlijker over de grenzen van het beschikbare bewijsmateriaal. De chronologie is een noodzakelijk instrument om het verleden te ordenen, maar zij blijft uiteindelijk een reconstructie die voortdurend wordt getoetst aan nieuwe bronnen en nieuwe inzichten.

De chronologie van het eerste, tweede en derde millennium v.Chr.

Voor het grootste deel van het eerste millennium v.Chr. is de chronologische reconstructie van het oude Nabije Oosten aanzienlijk betrouwbaarder dan voor de voorafgaande millennia. Dat heeft vooral te maken met de grotere hoeveelheid schriftelijke bronnen en met het feit dat verschillende chronologische reeksen aan concrete astronomische verschijnselen kunnen worden gekoppeld. Een van de belangrijkste voorbeelden daarvan is de Assyrische eponiemenlijst. In het Assyrische rijk werd ieder regeringsjaar aangeduid met de naam van een functionaris, de zogenoemde eponiem. Door deze functionarissen in een vaste volgorde te plaatsen, kon een lange reeks opeenvolgende jaren worden gereconstrueerd. Een bijzonder waardevol ijkpunt vormt een vermelding uit het tiende regeringsjaar van koning Assur-dan III, die regeerde van 773 tot 755 v.Chr. In de eponiementraditie wordt in verband met het jaar van de functionaris Bur-Sagale een zonsverduistering vermeld. Deze zonsverduistering vond plaats op 15 juni 763 v.Chr. en kan astronomisch zeer nauwkeurig worden berekend. Daarmee kon de Assyrische eponiemenlijst aan een absolute datering worden gekoppeld. Een dergelijke astronomische verankering is van uitzonderlijke betekenis voor de historische chronologie, omdat zij een hele reeks gebeurtenissen en regeringsjaren aan een vast kalenderjaar verbindt. Vanaf dit punt kunnen verschillende Assyrische gebeurtenissen, oorlogen, koningen en politieke ontwikkelingen met aanzienlijk meer zekerheid worden gedateerd.

Een tweede belangrijke bron voor de chronologie van het eerste millennium v.Chr. is de zogenaamde Canon van Ptolemaeus. Deze koningslijst werd samengesteld door Claudius Ptolemaeus, de Grieks-Romeinse astronoom en geleerde die in de tweede eeuw n.Chr. leefde. De lijst gaat terug tot 747 v.Chr. en bevat opeenvolgende regeringsperioden van Babylonische, Perzische en hellenistische heersers. De waarde van deze bron ligt niet alleen in de namen van de koningen, maar vooral in de duur en opeenvolging van hun regeringen. In combinatie met Babylonische astronomische teksten en andere geschreven bronnen biedt de Canon van Ptolemaeus een belangrijk raamwerk voor de absolute chronologie van het eerste millennium v.Chr. Hierdoor kan de politieke geschiedenis van deze periode veel nauwkeuriger worden gereconstrueerd dan die van het tweede en derde millennium. De toenemende hoeveelheid schriftelijke documentatie weerspiegelt bovendien een bredere ontwikkeling in de samenlevingen van het Nabije Oosten: koninklijke administraties, tempels en andere instellingen produceerden steeds grotere hoeveelheden schriftelijke documenten, waardoor niet alleen politieke gebeurtenissen, maar ook economische, juridische en religieuze ontwikkelingen beter traceerbaar worden.

Voor het tweede en derde millennium v.Chr. wordt de chronologische situatie aanzienlijk ingewikkelder. Een belangrijk probleem vormt de periode die volgt op de val van Babylon. De verovering van Babylon door de Hettitische koning Mursili I markeert het einde van de Oud-Babylonische dynastie, maar de precieze datering van deze gebeurtenis blijft afhankelijk van het chronologische model dat men hanteert. Juist rond deze overgang bevindt zich een periode waarin de beschikbare bronnen minder eenvoudig met elkaar te verbinden zijn. Dit heeft geleid tot uiteenlopende

interpretaties van de historische ontwikkelingen. Aanhangers van de lange chronologie leggen meer nadruk op veranderingen tussen de Oud-Babylonische periode en de daaropvolgende late bronstijd. Vanuit die benadering kan de periode na de val van Babylon worden gezien als een fase waarin aanzienlijke politieke en culturele veranderingen plaatsvonden. Andere onderzoekers, die uitgaan van kortere chronologieën, benadrukken juist de continuïteit tussen beide perioden. Volgens deze benadering is de zogenaamde donkere periode niet noodzakelijk een periode waarin zich grote culturele veranderingen voltrokken, maar vooral een periode waarin relatief weinig schriftelijke bronnen zijn overgeleverd. Het begrip 'donkere periode' zegt daarmee misschien meer over de hoeveelheid bronnen waarover moderne historici beschikken dan over de historische werkelijkheid zelf.

Een van de belangrijkste instrumenten waarmee men geprobeerd heeft de chronologie van het tweede millennium v.Chr. te verfijnen, is de Venustafel van Ammisaduqa. Dit kleitablet, geschreven in spijkerschrift, bevat astronomische waarnemingen van de planeet Venus. De observaties worden verbonden met de regering van Ammisaduqa, de tiende koning van de Eerste Babylonische Dynastie en de vierde opvolger van Hammurabi. De tekst registreert gedurende een reeks jaren het verschijnen en verdwijnen van Venus aan de hemel. Voor moderne onderzoekers zijn dergelijke astronomische gegevens bijzonder waardevol, omdat hemelverschijnselen volgens astronomische berekeningen opnieuw kunnen worden gereconstrueerd. Tegelijkertijd is het gebruik van de Venustafel voor absolute datering minder eenvoudig dan het op het eerste gezicht lijkt. De waarnemingen zijn niet altijd eenduidig en de wijze waarop de Babylonische kalender en astronomische observaties moeten worden

geïnterpreteerd, heeft tot verschillende chronologische reconstructies geleid.

De Venustafel kreeg in het moderne chronologische onderzoek vooral betekenis door het werk van de assyrioloog Franz Xaver Kugler. In 1912 probeerde Kugler aan de hand van de astronomische gegevens in de Venustafel het zogenaamde Jaar van de Gouden Troon te identificeren met het achtste regeringsjaar van Ammisaduqa. Op basis daarvan kwam hij aanvankelijk tot de conclusie dat het eerste regeringsjaar van Ammisaduqa in 1975 v.Chr. moest zijn geplaatst. Deze datering hing samen met de toenmalige opvatting dat Hammurabi rond 2000 v.Chr. moest hebben geregeerd. Daarmee werd een belangrijke basis gelegd voor wat later de lange chronologie zou worden genoemd. Kugler herzag zijn berekeningen echter en kwam in 1924 tot een aanzienlijk lagere datering. Hij stelde toen 1799 v.Chr. voor als het waarschijnlijkste jaar voor het begin van de regering van Ammisaduqa. Het feit dat een vooraanstaande geleerde zijn eigen eerdere reconstructie opnieuw moest beoordelen, illustreert hoe ingewikkeld de chronologische problemen zijn en hoe afhankelijk de uitkomst is van de interpretatie van het beschikbare bewijsmateriaal.

In de daaropvolgende decennia werden verschillende dateringen voorgesteld. Uiteindelijk concentreerde de discussie zich vooral rond drie belangrijke mogelijkheden voor het eerste regeringsjaar van Ammisaduqa: 1702, 1646 en 1582 v.Chr. Deze dateringen werden respectievelijk verbonden met de lange, midden- en korte chronologie. In 1998 werd daar door V. Gasche en zijn medewerkers een vierde model aan toegevoegd, de ultrakorte chronologie, waarin het eerste regeringsjaar van Ammisaduqa op 1550 v.Chr. werd geplaatst. De verschillen lijken op het eerste gezicht misschien beperkt tot een reeks jaartallen, maar zij hebben grote gevolgen voor de datering van de

bredere geschiedenis van Mesopotamië. Wanneer het begin van een dynastie tientallen of zelfs meer dan honderd jaar verschuift, verschuiven daarmee ook de gebeurtenissen die ermee verbonden zijn. De datering van koningen, oorlogen, steden, vernietigingslagen, handelscontacten en culturele ontwikkelingen moet dan opnieuw worden bekeken.

De vier chronologische modellen kunnen worden geïllustreerd aan de hand van enkele belangrijke ijkpunten. Voor het einde van de Derde Dynastie van Ur geeft de lange chronologie 2053 v.Chr., de middenchronologie 2004 v.Chr., de korte chronologie 1940 v.Chr. en de ultrakorte chronologie 1911 v.Chr. Voor de regering van Hammurabi worden binnen deze modellen eveneens verschillende dateringen gehanteerd: 1848–1806 v.Chr. volgens de lange chronologie, 1792–1750 v.Chr. volgens de middenchronologie, 1728–1686 v.Chr. volgens de korte chronologie en 1696–1654 v.Chr. volgens de ultrakorte chronologie. Het eerste regeringsjaar van Ammisaduqa wordt respectievelijk geplaatst in 1702, 1646, 1582 en 1550 v.Chr. De val van Babylon wordt vervolgens gedateerd op 1651 v.Chr. in de lange chronologie, 1595 v.Chr. in de middenchronologie, 1531 v.Chr. in de korte chronologie en 1499 v.Chr. in de ultrakorte chronologie.

Deze verschillen maken duidelijk waarom absolute jaartallen voor het tweede en derde millennium v.Chr. met de nodige voorzichtigheid moeten worden gebruikt. De relatieve volgorde van veel gebeurtenissen staat aanzienlijk steviger dan de precieze plaats ervan op onze kalender. We weten bijvoorbeeld dat Hammurabi na zijn voorgangers en vóór zijn opvolgers regeerde en dat zijn regering binnen de Oud-Babylonische periode moet worden geplaatst. Ook de val van Babylon kan in haar historische context worden geplaatst. Wat aanzienlijk moeilijker is, is het bepalen van het exacte jaar waarin deze gebeurtenissen plaatsvonden. De discussie over de

chronologie is daarom geen detail voor specialisten, maar raakt aan de wijze waarop de geschiedenis van Mesopotamië als geheel wordt gereconstrueerd.

Daarbij is het belangrijk om te beseffen dat een chronologisch model nooit losstaat van de bronnen waarop het is gebaseerd. Nieuwe archeologische vondsten, herinterpretaties van teksten en verbeteringen in astronomische berekeningen kunnen bestaande dateringen ter discussie stellen. Tegelijkertijd betekent chronologische onzekerheid niet dat de geschiedenis van het tweede en derde millennium v.Chr. onbetrouwbaar is. Veel ontwikkelingen zijn juist bijzonder goed zichtbaar wanneer verschillende soorten bronnen met elkaar worden gecombineerd. Archeologische lagen kunnen veranderingen in bewoning aantonen, schriftelijke documenten kunnen politieke en economische ontwikkelingen verduidelijken en astronomische teksten kunnen op bepaalde momenten een verbinding met de absolute kalender bieden. De onzekerheid betreft vooral de precieze plaats van sommige gebeurtenissen binnen een lange historische reeks.

In dit boek wordt daarom zoveel mogelijk gebruikgemaakt van de middenchronologie. Deze chronologie biedt een bruikbaar en breed toegepast raamwerk om de gebeurtenissen van het tweede millennium v.Chr. in een samenhangende historische volgorde te plaatsen. Dat betekent niet dat iedere datering als onomstotelijk vaststaand moet worden beschouwd. Waar chronologische onzekerheid van belang is, verdient het de voorkeur die zichtbaar te houden in plaats van een schijn van absolute zekerheid te creëren. Juist bij de geschiedenis van het oude Nabije Oosten is dat van belang, omdat onze kennis voortdurend wordt opgebouwd uit fragmenten: kleitabletten, inscripties, koningslijsten, archeologische lagen, astronomische waarnemingen en materiële resten.